

7. Melnykov V.Yu. (2014) Obespechenye y zashchyta prav cheloveka pry prymerenyy mer protsessualnogo prynuzhdeniya v dosudebnom proyzvodstve Rossyiskoi Federatsyy [Ensuring and protecting human rights when applying procedural coercion measures in pre-trial proceedings of the Russian Federation] : dyss. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.09. Moskva, 552 p. [in Russian].
8. Mirkovets V.I. (2019) Prokurorskyi nahliad u mekhanizmi zabezpechennia prava na svobodu ta osobystu nedotorkanist [Prosecutorial supervision in the mechanism of ensuring the right to liberty and security of person]. *Aktualni problemy pravovoi nauky v suchasnykh umovakh* : zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (16 travnia 2019 roku) / Redkol.: Pochtovyi M.M. (hol. red.) ta in. Kryvyi Rih : KF DDUVS. P. 104–107 [in Ukrainian].
9. Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii diialnosti prokuroriv i slidchykh orhaniv prokuratury u kryminalnomu provadzhenni: nakaz Heneralnoi prokuratury Ukrainy (2019) [On approval of the Procedure for organizing the activities of prosecutors and investigative bodies of the prosecutor's office in criminal proceedings: order of the General Prosecutor's Office of Ukraine] vid 28 berez. 2019 r. № 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0363-19> [in Ukrainian].
10. Pro orhanizatsiiu diialnosti prokuroriv u kryminalnomu provadzhenni: Nakaz Heneralnoi prokuratury Ukrainy (2012) [On the organization of the activities of prosecutors in criminal proceedings : Order of the Prosecutor General's Office of Ukraine] vid 19 hrud. 2012 r. № 4hn. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/v_004900-12 (vtratyv chynnist) [in Ukrainian].
11. Pro prokuraturu: Zakon Ukrainy. (2015) [On the Prosecutor's Office: Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2015. № 2–3. P. 12 [in Ukrainian].
12. Smyrnov M. (2016) Pravova pryroda ta osoblyvosti nahliadu prokurora u formi protsesualnogo kerivnytstva dosudovym rozsliduvanniam [Legal nature and features of prosecutor's supervision in the form of procedural guidance of pre-trial investigation]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 4. P. 108–112 [in Ukrainian].
13. Statystychna informatsiia pro robotu prokurora. 2019 rik [Statistical information on the work of the prosecutor. 2019]. URL: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> [in Ukrainian].
14. Topchyi N.V. (2013) Prokurorskyi nahliad u mekhanizmi zabezpechennia prav liudyny [Prosecutorial supervision in the mechanism of ensuring human rights]. *Yevropeiski perspektivy*. № 11. P. 28–34 [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.1.41>

ROZWÓJ KLINIK PRAWNYCH W USA

Roman Mudrak

aspirant

Zachodnioukraińskiego Uniwersytetu Narodowego (Tarnopol, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0001-6614-4099

e-mail: mudrakm@gmail.com

Adnotacja. Na podstawie analizy szerokiej gamy źródeł w artykule ujawniono kwestię historii powstawania klinik prawnych w USA, podkreślono etapy rozwoju praktyki klinicznej jako formy szkolenia, określono cele legalnej praktyki klinicznej. Zbadano prace naukowe naukowców krajowych i zagranicznych, które uzasadniały potrzebę utworzenia klinik prawnych w strukturze wyższych instytucji edukacyjnych i ich wykorzystania w procesie edukacyjnym w celu nabycia przez studentów praktycznych umiejętności zawodu prawnika, a także w celu zapewnienia dostępu wrażliwych grup ludności do bezpłatnej pomocy prawnej. Podjęto próbę wyeliminowania istniejących niespójności i uzupełnienia istniejących luk w badaniach nad genezą kształtowania się prawnej edukacji klinicznej.

Słowa kluczowe. Poradnia prawnicza, wykształcenie prawnicze, bezpłatne porady prawne, doświadczenie zagraniczne.

DEVELOPMENT OF LEGAL CLINICS IN THE USA

Roman Mudrak

4th year full-time Postgraduate Student

West Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-6614-4099

e-mail: mudrakm@gmail.com

Abstract. Based on the analysis of a wide range of sources, the article reveals the history of legal clinics in the United States, highlights the stages of development of clinical practice as a form of education, specifies the goals of legal clinical practice. Studied scientific works of domestic and foreign scholars who justify the need to establish legal clinics in the structure of higher educational institutions and their use in the educational process in order to provide students with

practical skills of the legal profession, as well as to ensure access of vulnerable groups to free legal aid. Was made an attempt to remove existing inconsistencies and fill existing gaps in the study of the genesis of the formation of legal clinical education.

Key words: legal clinic, legal education, free legal assistance, international experience.

РОЗВИТОК ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

Роман Мудрак

аспірант четвертого року денної форми навчання

Західноукраїнського національного університету (Тернопіль, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-6614-4099

e-mail: mudrakrm@gmail.com

Анотація. На підставі аналізу широкого кола джерел у статті розкрито питання історії становлення юридичних клінік у Сполучених Штатах Америки, виділено етапи розвитку клінічної практики як форми навчання, конкретизовано цілі юридичної клінічної практики. Досліджено наукові праці вітчизняних та закордонних учених, які обґрунтовували необхідність створення юридичних клінік у структурі вищих навчальних закладів та їх використання в навчальному процесі з метою набуття студентами практичних навичок професії юриста, а також із метою забезпечення доступу вразливих верств населення до безоплатної правової допомоги. Зроблено спробу усунути наявні неузгодженості та заповнити прогалини в дослідженні генези становлення юридичної клінічної освіти.

Ключові слова: юридична клініка, юридична освіта, безкоштовна правова консультація, зарубіжний досвід.

Вступ. Значення юридичних клінік для розвитку правової освіти в Україні визначає зростання ролі дослідження досвіду організації безкоштовного консультування в закордонних країнах. Американський досвід демонструє можливість ефективного виконання цієї ролі, позиціонує юридичну професію як інтегровану, уніфіковану, а не роздрібнену. Практика надання безкоштовної юридичної допомоги у Сполучених Штатах Америки (далі – США) вимагає всебічного вивчення й адаптації позитивного досвіду для сучасної України.

Юридична професія й освіта у США розглядаються у працях О. Бойко, В. Бігуна, Роберта У. Гордона, М. Барщевського, К. Грищенко, О. Костромова, М.Д. Вільяма, Анкет Кук, Девіза Піттса, А. Мережко, Роя Стакі, Джона А. Сіберта, Джозефа А. Троттера й інших.

Основна частина. Мета статті полягає в розгляді генезису інституту юридичних клінік у США на основі дослідження використання юридичних клінік для підвищення рівня практичного навчання студентів у «традиційній (університетській)» освіті та забезпечення доступу вразливих верств населення до безоплатної правової допомоги. Ґрунтуючись на результатах останнього дослідження цього питання, можна усунути наявні невідповідності та заповнити прогалини у вивченні історії виникнення та розвитку юридичних клінік в Україні.

Термін «клінічна юридична освіта» з'явився у США у 20–30-х рр. ХХ ст. і став відображенням певного перебігу в юридичній освіті, яку представляли члени так званого реалістичного юридичного руху. Він складався із групи вчених, які прагнули внести соціальні аспекти у вивчення права. Нині юридичні клініки функціонують практично в усіх юридичних вузах Америки, причому вони є важливою умовою їхньої акредитації (Худойкіна, 2014, с. 20).

Уперше аналіз цієї проблеми висвітлений американськими вченими Вільямом Роу, який у 1917 р. в журналі «Огляд судової практики» опублікував статтю «Юридичні клініки та краще підготовлені юристи», і адвокатом Джеромом Франком, який у 1933 р. опублікував статтю під риторичною назвою «Чому б не створити клініку для юристів?» у журналі Пенсільванського університету «Огляд правових питань» (Палійчук, 2009, с. 10).

У статті Вільяма Роу наголошується на тому, що юридична освіта, яка базується на клініці, є найкращим способом підготовки кваліфікованих юристів. Тому вчений запропонував перетворити клініки з волонтерської діяльності при юридичних факультетах на формальну освіту, а також запропонував залучити студентів до практичної діяльності з консультування під патронатом досвідчених фахівців (Figel, 2010: 12).

На його думку, клінічна юридична освіта, що базується на консультуванні, повинна була замінити інший метод практичного навчання, який був поширений у ті роки, – вивчення прецедентів (Доброхотова, 2007: 28).

Однак головним завданням цих клінік було б надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення (Фігель, 2010: 12).

Натомість Джером Франк акцентує свої роздуми суто на питаннях організації юридичних консультацій. Зокрема, у вже згадуваній замітці «Чому б не створити клініку для юристів?» він провів деякі аналогії між юридичною та медичною освітою і запропонував запозичити ідею абсолютно нового типу підготовки юристів з медичних професій, де традицією було використовувати функціонуючі клініки як основу для підготовки молодих лікарів (Фігель, 2009: 80).

Поява юридичної клініки у США пов'язана з появою методу “case study” у юридичній освіті. Даний метод уперше був апробований професором Крістофером Лангелем у Гарварді. Суть методу в тому, що студенти не тільки розбирають будь-які теоретичні правові конструкції, але і вивчають рішення судів, обговорюють мотивування ухвалення конкретного рішення, питання кваліфікації, наявності або відсутності юридичних фактів. Згодом робота в юридичних клініках із факультативного характеру переходить у розряд обов'язкової, а години роботи в них вважаються за академічні і для студентів, і для викладачів.

У квітні 1934 р. керівництво Університету Огайо запровадило на юридичному факультеті навчальні курси з юридичної клінічної освіти, а вже з 1937 р. обов'язковою для всіх студентів стала участь у діяльності юридичної клініки цього університету, оскільки без досвіду роботи в ній вони не мали права отримати диплом про завершення навчання (Савелова, 2013: 39).

Однак, оскільки більшість юридичних вищих навчальних закладів цієї країни виступили проти практичного підходу до юридичної освіти, юридична клінічна освіта в той період часу в тому вигляді, у якому її пропонували Вільям Роуві та Джером Франк, не отримала швидкого розвитку у США.

Запропонована в той час юристами-реалістами освітня реформа була реакцією на негативні наслідки припинення практики для юристів-випускників, оскільки до початку XX ст. була майже забута система підготовки юристів-«підмайстрів», що раніше існувала у США, за якої юридичні факультети визнавалися лише альтернативним і дуже слабким доповненням до неї. Окрім цього, індустріальна революція, що відбувалася в той час у всьому світі, спричинила численні зміни й у правовій системі, що вимагало пошуку нових підходів до викладання права, насамперед спрямованих на практичне вивчення права. Наслідки акцій і заходів представників реалістичного юридичного руху привели до федерального фінансування безкоштовної юридичної допомоги в цивільних справах і до фінансування послуг громадських адвокатів із бюджету штату у США.

Розвиток клінічної юридичної освіти у США прискорився у 60-і рр. XX ст., коли приватні фонди почали стимулювати розвиток і залучати клініки до вирішення подвійної проблеми, а саме: надання необхідної юридичної допомоги малозабезпеченим клієнтам і водночас розвиток необхідних професійних навичок у студентів. Протягом наступного десятиріччя клінічні програми набули бурхливого розвитку, Американська асоціація юристів, яка дотепер є органом, відповідальним за здійснення нагляду за акредитацією юридичних вищих навчальних закладів, стала вимагати, щоб американські школи права розглядали клінічну освіту як варіант отримання студентами професійних знань та закріплення їх на практиці.

Отже, для другого етапу розвитку юридичної клінічної освіти (20–60-і рр. XX ст.) була характерна активізація реалістичного руху юристів, які вимагали узгодити юридичну підготовку з вимогами індустріальної революції.

У зв'язку із цим бурхливий поштовх до розвитку юридичної клінічної освіти у США припадає лише на середину XX ст., коли незадоволення якістю практичного навчання юристів збіглося в часі з масовим «соціальним замовленням» – рухом за цивільні (громадянські) права (Шевченко, 2009: 11).

Так, у 50–60-х рр. США (як і більшість розвинених країн Європи) зіткнулися із проблемою масової економічної імміграції, за якої безробіття та зростання злочинності стали основними соціальними чинниками розширення обсягу адвокатської допомоги. Саме ці соціальні хвороби призвели до посилення адміністративного (юридичного) контролю, а з ними – до порушення прав людини. Права осіб, які були соціально й економічно менш захищеними, порушувалися державною адміністрацією, великими компаніями, житловими корпораціями, а отримати професійну юридичну допомогу такі люди не мали можливості через відсутність в адвокатів зацікавленості в її наданні (передусім фінансової). У відповідь на ці обставини й почав розвиватися клінічний рух, коли на базі юридичних навчальних закладів створювалися юридичні клініки, де безоплатну правову допомогу могли отримати всі, хто бажав (Фігель, 2010: 66).

Передові юристи-практики та викладачі були в перших рядах соціальних реформаторів (членами так званого «реалістичного юридичного руху»), які вважали за необхідне внести соціальні аспекти у вивчення права (Слов, 2004: 134).

Саме тому у школах права почали відкриватися юридичні клініки – освітні програми, у рамках яких студенти-юристи безоплатно надавали правову допомогу тим, хто не міг заплатити за послуги адвокатів, а приватні фонди із причин необхідності надання такої допомоги малозабезпеченим особам та розвитку необхідних практичних навичок у студентів почали фінансово підтримувати та стимулювати розвиток таких клінік (Фігель, 2010: 67).

У 60–70-х рр. XX ст. гостро постають соціальні проблеми, назріває політична криза. Такі обставини послужили поштовхом до більш тісної інтеграції юридичних клінік у систему юридичної освіти. Розвитку юридичних клінік в Америці широко сприяли програми, організовані Фондом Форда, як-от The National Council on Legal Clinics (NCLC), утворений у 1959 р., і Council on Legal Education for Professional Responsibility (CLEPR), створений у 1968 р., який уже за перші 5 років своєї роботи видав понад 100 грантів на створення можливостей практики для молодих юристів. До 1973 р. зі 147 юридичних вузів Америки у 125 з них уже були юридичні клініки в тій чи іншій формі (Безсонова, 2013: 18).

У 1960 р. у Сполучених Штатах функціонували вже понад 30 юридичних клінік при юридичних факультетах, у яких студенти під керівництвом викладачів і професійних адвокатів надавали безоплатну правову допомогу вразливим верствам населення (Поляков, 2010: 67).

У 1965 р. був створений інститут грантодавців в особі Ради юридичної освіти та професійної відповідальності (*Council on Legal Education and Professional Responsibility, CLEPR*), а з 1978 р., коли цей інститут припинив свою діяльність, уряд США вирішив фінансувати юридичні клініки через надання допомоги Міністерством освіти (така система фінансової підтримки клінік функціонувала до 1997 р.). Саме гранти CLERP і урядова допомога з Міністерства протягом такого тривалого періоду часу робили значний внесок для розвитку клінічної освіти доти, поки фінансування клінічної діяльності не перейшло суто до навчальних закладів (Клименко, 2009: 22).

Так, упродовж 60–70 рр. XX ст. клінічні програми (*clinic programs*) набувають поширення та великої популярності. Зокрема, юридичні клініки одними з перших з'явилися у структурі Вашингтонського університету імені Дж. Вашингтона та Колумбійського університету (як клінічний центр школи права) (Козенко, 2009: 22–23).

Американська ж асоціація юристів (*American Bar Association, ABA*) – орган, відповідальний за здійснення акредитації юридичних навчальних закладів, запропонувала американським школам права розглядати юридичну клінічну освіту як один із методів отримання студентами додаткових знань та закріплення їх на практиці.

Отже, натеper в Америці склалися три варіанти організації юридичних клінік, про які написала співробітниця Московського представництва АВА / CEELE Маршу Ліві, автор книги «Професійні навички юриста: досвід практичного навчання»:

- клініка при університеті та районна клініка, розташована на території мікрорайону поза університетом, які надають студентам можливість працювати з реальними клієнтами;
- спеціальні юридичні клініки за системою “Street Law”. «Дана система є прикладом правової клініки з відсутністю реального клієнта» (Поляков, 2010: 67);
- практика – коли студенти працюють поза факультетом зі справжніми юристами у справах останніх.

Матеріал і методи досліджень: *порівняльно-історичний аналіз* – для виявлення тенденції розвитку юридичної галузі та системи професійної освіти у праві США; *інтерпретаторсько-аналітичний* – для вивчення українських і закордонних джерел із застосуванням синтезу, аналізу, систематизації й узагальнення; *системний аналіз* – для виокремлення основних складових частин практичної підготовки майбутніх фахівців юридичної галузі США та розкриття їхніх особливостей; *контент-аналіз* – для аналізу навчальних планів різних рівнів професійної підготовки фахівців юридичної галузі США, навчальних програм дисциплін; *теоретичні* – з метою узагальнення результатів й обґрунтування практичних рекомендацій; *прогнозування, порівняльний та системний аналіз, класифікація теоретичних даних, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, індуктивний та дедуктивний методи* – для виявлення основних напрямів творчого використання досвіду підготовки юристів в університетах США в системі професійної освіти України.

Результати та їх обговорення. Як убачається з аналізу досліджень, у своєму розвитку юридична клінічна освіта США пройшла чотири етапи.

Перший етап пов'язаний передусім із поширенням терміна «клінічна освіта» у США у 20–30-і рр. XX ст. Це стало відображенням певної тенденції в юридичній освіті, яку представляли члени так званого реалістичного юридичного руху. Він складався із групи вчених, які прагнули внести соціальні аспекти у вивчення права. Запропонована юристами-реалістами освітня реформа в той час була реакцією на негативні наслідки припинення практики для юристів-випускників, оскільки до початку XX ст. була майже забута система підготовки юристів-«підмайстрів», що раніше існувала у США, за якої юридичні факультети визнавалися лише альтернативним і дуже слабким доповненням до неї. Окрім цього, індустріальна революція, що відбувалася в той час у усьому світі, спричинила численні зміни й у правовій системі, що вимагало пошуку нових підходів до викладання права, насамперед спрямованих на практичне вивчення права. Наслідки акцій і заходів представників реалістичного юридичного руху призвели до федерального фінансування безкоштовної юридичної допомоги в цивільних справах і до фінансування послуг громадських адвокатів із бюджету штату у США.

Отже, для другого етапу розвитку юридичної клінічної освіти (40–60-і рр. XX ст.) була характерна активізація реалістичного руху юристів, які вимагали узгодити юридичну підготовку з вимогами індустріальної революції. Приватні фонди почали стимулювати розвиток і залучати клініки до вирішення подвійної проблеми, а саме: надання необхідної юридичної допомоги малозабезпеченим клієнтам і водночас розвиток необхідних професійних навичок у студентів. Клінічні програми набули бурхливого розвитку, Американська асоціація юристів, яка дотепер є органом, відповідальним за здійснення нагляду за акредитацією юридичних вищих навчальних закладів, стала вимагати, щоб американські школи права розглядали клінічну освіту як варіант отримання студентами професійних знань та закріплення їх на практиці. У Великій Британії три діючі у країні юрисдикції після Другої світової війни створили національні схеми безкоштовної юридичної допомоги. Спочатку цими схемами керувалися правові товариства (професійні органи соліситорів), згодом ці правила інтегрувалися з типовими правилами, розробленими Американською асоціацією юристів, утворили нормативний фундамент організації сучасних юридичних клінік [8].

Третій етап розвитку юридичної клінічної освіти (70–90-і рр. XX ст.) пов'язаний із появою програми “Street law” у 1972 р. у США. Саме в той час у Georgetown University, Washington D.C. уперше з'явилася дисципліна під назвою “Street law” – дослівний переклад: «вуличне право», яка відрізнялася від інших методикою викладання. Основне призначення клінік “Street law” полягає у правовій просвіті населення, навчанні людей осягоювати і захищати свої права, врегульовувати конфлікти, характерні для перехідного періоду розвитку демократії у країні шляхом досягнення компромісу.

Висновки. Стаття не вичерпує всіх аспектів організації юридичної клінічної освіти. Подальшого наукового обґрунтування потребують питання правового регулювання діяльності юридичних клінік, проведення відповідних компаративних, соціально-педагогічних досліджень.

Практику надання безкоштовної юридичної допомоги в закордонних країнах необхідно всебічно вивчати. Але, безумовно, розвиток клінічної юридичної освіти в Україні має вестися шляхом не бездумного

копіювання і насадження закордонних практик, а шляхом професійної адаптації позитивного досвіду для сучасної України. Упровадження як власних розробок, так і позитивного досвіду закордонних країн у процес організації клінічного юридичної освіти сприяє більш ефективній роботі юридичних клінік як безкоштовних консультацій, а також підвищенню правової культури та правосвідомості громадян, що позитивно позначиться на становленні громадянського суспільства в Україні.

Список використаних джерел:

1. Безсонова В. Юридичні клініки як учасники громадянського суспільства в системі правової просвіти. *Юридичні записки*. 2013. № 3. С. 18–25.
2. Доброхотова Е. Практическое обучение юристов в России: История становления и перспективы развития (на примере Юридической клиники в СПбГУ) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2007. 196 с.
3. Єлов В. Коли вуз готуватиме юристів, а не «випускників»? *Право України*. 2004. № 1. С. 134.
4. Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права. *Юридична газета*. 2009. № 40. С. 22.
5. Козенко Ю. Юридичні клініки: вчимося, допомагаючи. *Студент-правник*. 2009. № 5 (6). С. 22–23.
6. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту. *Український адвокат*. 2009. № 6 (34). С. 10–11.
7. Поляков М. Історія виникнення юридичних клінік та клінічного юридичної освіти. *Російський юридичний журнал*. 2010. № 2. С. 66–68.
8. Савелова Ю. Історико-правовий аспект виникнення та розвитку юридичної клінічної освіти. *Малий і середній бізнес (право, держава економіка)*. 2013. № 1. С. 36–42.
9. Фігель Ю. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 18 с.
10. Фігель Ю. Юридична клініка – інновація в системі юридичної освіти. *Теорія держави і права*. 2009. № 1. С. 80.
11. Худойкіна Т. Юридична клініка як інноваційна форма навчання студентів-юристів. *Інтеграція освіти*. 2014. Т. 18. № 1 (74). С. 19–24.
12. Шевченко Л. Юридична освіта у США. *Юридичний вісник України*. 2009. № 10 (714). С. 11.

References:

1. Bezsonova V.V. (2013) Yurydychni kliniky yak uchasnyky hromadianskoho suspilstva v systemi pravovoi prosvity [Legal clinics as participants in civil society in the system of legal education]. *Yurydychni zapysky*. № 3. S. 18–25. [in Ukrainian].
2. Dobrokhotova E.N. (2007) Praktycheskoe obuchenye yurystov v Rossyy: Ystoryia stanovleniya y perspektyvy razvytyia (na prymere Yurydycheskoj klynyky v SPbHU) : dyss. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 [Practical training of lawyers in Russia: History of formation and development prospects (on the example of the Legal Clinic at St. Petersburg State University) : diss. ... cand. jurid. sciences : 12.00.01]. S-Pb. 196 s. [in Russian].
3. Yelov V. (2004) Koly vuz hotuvatyme yurystiv, a ne “vypusnykyv”? [When will the university train lawyers, not “graduates”?]. *Pravo Ukrainy*. № 1. S. 134. [in Ukrainian].
4. Klymenko O. (2009). Yurydychni kliniky v Ukraini: vnesennia sotsialnykh aspektiv u vyvchennia prava [Legal clinics in Ukraine: introduction of social aspects in the study of law]. *Yurydychna hazeta*. 6 zhovtnia (№ 40). S. 22. [in Ukrainian].
5. Kozenko Yu. (2009) Yurydychni kliniky: vchymosia, dopomahaiuchy [Legal clinics: we learn by helping]. *Student-pravnyk*. Veresen – zhovten (№ 5 (6)). S. 22–23. [in Ukrainian].
6. Paliichuk H. (2009). Klinichni vypadok: pro instytut yurydychnykh klinik ta klinichnu yurydychnu osvitu [Clinical case: about the institute of legal clinics and clinical legal education]. *Ukrainskyi advokat*. Cherven (№ 6 (34)). S. 10–11. [in Ukrainian].
7. Poliakov M.B. (2010) Istorii vynyknennia yurydychnykh klinik ta klinichnoho yurydychnoi osvity [History of legal clinics and clinical legal education]. *Rosiiskyi yurydychnyi zhurnal*. № 2. S. 66–68. [in Russian].
8. Savelova Yu.M. (2013) Istoryko-pravovyi aspekt vynyknennia ta rozvytku yurydychnoi klinichnoi osvity [Historical and legal aspect of the origin and development of legal clinical education]. *Malyi i seredniy biznes (pravo, derzhava ekonomika)*. № 1. S. 36–42. [in Ukrainian].
9. Fihel Yu.O. (2011) Rol yurydychnykh klinik u formuvanni vmin realizatsii prava studentamy yurydychnykh spetsialnosti : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 [The role of legal clinics in the formation of skills of law students by law specialties : author’s ref. dis. ... cand. jurid. Science: 12.00.01]. Lviv, 18 s. [in Ukrainian].
10. Fihel Yu. (2009) Yurydychna klinika – innovatsiia v systemi yurydychnoi osvity [Legal Clinic – an innovation in the system of legal education]. *Teoriia derzhavy i prava*. Sichin (№ 1). S. 80. [in Ukrainian].
11. Khudoikina T.V. (2014) Yurydychna klinika yak innovatsiina forma navchannia studentiv-yurystiv [Legal clinic as an innovative form of education for law students]. *Intehratsiia osvity*. T. 18. № 1 (74). S. 19–24. [in Ukrainian].
12. Shevchenko L. (2009) Yurydychna osvita v SSHA [Legal education in the USA]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*. 7–13 bereznia. № 10 (714). C. 11. [in Ukrainian].